

MILLAT ISTIQBOLINI O‘YLOVCHI, TARAQQIYPARVAR JADIDLARNING QARASHLARI VA G‘OYALARI

Jabborov Zokirjon Abdug‘oppor o‘g‘li

Namangan davlat universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti Tarix yo‘nalishi
4-bosqich talabasi.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XIX asr oxiri, XX asr boshlarida Rossiya mustamlakasi hisoblangan O‘rta Osiyo, Kavkaz, O‘rta Sibir xalqlari orasida boshlangan milliy, madaniy-ma‘rifiy tiklanish – jadidchilik harakati haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: jadid, ma‘rifat, usuli jadid, milliy ko‘tarilish, matbuot, muxtoriyat, milliy g‘oya, Turkiston, jamiyat, majlis.

АННОТАЦИЯ

В данной статье говорится о национально-культурном и просветительском возрожденческо-модернистском движении, зародившемся среди народов Средней Азии, Кавказа и Средней Сибири, считавшихся в конце 19 - начале 20 веков российскими колониями.

Ключевые слова. Джадид, просвещение, Усули Джадид, национальный подъем, печать, автономия, национальная идея, Туркестан, общество, собрание.

ABSTRACT

This article talks about the national, cultural and educational revival - modernism movement, which began among the peoples of Central Asia, the Caucasus, and Central Siberia, which were considered Russian colonies in the late 19th and early 20th centuries.

Keywords: Jadid, enlightenment, Usuli Jadid, national rise, press, autonomy, national idea, Turkestan, society, assembly.

Jadidchilik yoki jadidizm (arabcha: **جديد** jadīd — yangi) — XIX asr oxiri XX asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma‘rifiy harakatdir.^[1] Jadidchilik dastlab XIX asrning 80-yillarida Qrimda vujudga keldi. XIX asrning 90-yillaridan O‘rta Osiyoda tarqaldi.

Jadidchilik avvaliga madaniyat sohasidagi harakat sifatida faoliyat yuritgan. Bu oqim vakillari taraqqiyot uchun kurashish, turkiy tillarni rivojlantirish, shu tillardagi

adabiyotni boyitish, dunyoviy ilmlarni o'rganish, fan yutuqlaridan foydalanish hamda ayollar va erkaklar tengligi uchun kurashishga chaqirishgan.

Jadidchilik dastlab XIX asrning 80-yillarida Qrimda Ismoilbek Gasprinskiy rahbarligida qrimtatarlar o'rtasida vujudga keldi. Jadidchilik harakati namoyandalari ko'pincha o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O'sha davrning ilg'or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgandilar. Jadidchilik mohiyat e'tibori bilan avvalo siyosiy harakat edi. Uning shakllanish va mag'lubiyatga uchrash davrlari bo'lib, ularni shartli ravishda to'rtga bo'lish mumkin. Turkiston, Buxoro va Xiva hududida bu davrlar 1895-1905; 1906-1916; 1917-1920; 1921—1929-yillarni o'z ichiga oladi.

XIX asr oxiri, XX asr boshlarida Rossiya mustamlakasi hisoblangan O'rta Osiyo, Kavkaz, O'rta Sibir xalqlari orasida boshlangan milliy ko'tarilish madaniyma'rifiy harakat – jadidchilik sifatida namoyon bo'ldi. Jadidchilik harakati qoloqlik va jaholat, o'lka aholisining ayanchli ahvoli, Turkistonning Yevropa va jahon sivilizatsiyasidan orqada qolib ketishi, islom va shariatning oyoq osti qilinishi va bunday og'ir hayotdan qutulish, erk va ozodlikka erishish uchun o'z zamonasining ilg'or ziyoli qatlamlari qarashlarida vujudga keldi.

1910 yilda Toshkentda Munavvar qori Abdurashidxonov rahbarligidagi jadidlar tashabbusi bilan "Turon" kutubxonasi yuzaga keladi.

Jadidlar matbuotga asos soldilar. Yangi gazeta va jurnallar chiqardilar. Milliy jurnalistika yuzaga keldi. 1906 yilda Ismoil Obidov muxarrirligida "Taraqqiy", Munavvarqori muxarrirligida "Xurshid", Abdulla Avloniy muxarrirligida "Shuxrat", Axmadjon Bektemirov muxarrirligida "Osiyo" gazetalarini chop etildi. Ashaddiy millatchi N.P.Ostroumov qarshiligi bilan bir oz to'xtalish bo'lgach, 1913-1915 yillarda matbuotchilikning yangi to'liqini shakllandi. Bu davrda "Samarqand", "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona", "Buxoroi sharif", "To'ron", gazetalarini va "Oyina" jurnali, 1917 yilda esa "El bayrog'i", "Kengash", "Xurriyat", "Ulug'Turkiston", "Najot" kabi ommaviy axborot vositalari yuzaga keldi. Xalqning dunyoqarashi, milliy ongning yuksaltirishda matbuotning o'rni nihoyatda muhim ekanligini bilgan Maxmudxo'ja Behbudiy ham "Nashriyoti Behbudiy" nomi bilan o'z xususiy nashriyatini ochadi va 1913 yilda "Samarqand" gazetasi va "Oyna" jurnalini nashr etishda bosh-qosh bo'ldi. Behbudiyning "Turkiston idorasi", "Turkistonda maktab jarida", "Buxoroda usuli jadid", "Yoshlarga murojaat", "Ehtiyoji millat", "Ikki emas, to'rt til kerak", «Musulmonchilik libos va qiyofat tanlamaydi» kabi publisistik maqolalari milliy jurnalistika asoslarini tashkil etadi.

Jadidlar teatrga xam asos soldilar. 1913 yili Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Tavallolar tashabbusi bilan O'rta Osiyodagi birinchi teatr truppasi "To'ron" milliy teatri yuzaga keldi. Dramatik asarlar yoza boshladilar. Behbudiyning "Padarkush yoxud o'qimagan bolaning holi" asari (1911 yil) bu boradagi birinchi urinish edi. Asar birinchi bor (Samarqandda xavaskorlar tomonidan qo'yilgan) 1914 yil 27 fevralda Toshkentdagi Kolizey teatri binosida "Turon" teatri aktyorlari tomonidan qo'yildi. Shu kuni tariximizdagi ilk milliy teatrning rasmiy ochilishi kuni xisoblanadi. Teatr haqida Behbudiy "Tiyotr nadur" maqolasida "...Tiyotr ibratnamodur. Tiyotr va'zxonadur. Tiyotr oyinadurki, umumiy hollarni anda mujassam va namoyon suratda ko'zliklar ko'rub, kar va quloqsizlar eshitib asarlanur"[7]. Taraqqiy etgan millatlar teatrlarni ulug'lar uchun odob va ibrat maktabi deb biladilar. Teatr taraqqiy etishni eng birinchi sabab va omilaridandir, -deb yozgandi.

Turkistonda jadidchilik harakatining faol tashkilotchi – ishtirokchilari haqida to'xtaladigan bo'lsak, bular: Mahmudxo'ja Behbudiy, Abduqodir Shukuriy, Saidahmad Siddiqiy – Ajziy (Samarqand), Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov (Toshkent), Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo'jaev, Usmonxo'ja Po'latxo'jaev, Abdulvohid Burxonov, Sadridin Ayniy, Abudulqodir Muxiddinov (Buxoro), Obidjon Mahmudov, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulhamid Cho'lpon, Ishoqxon Ibrat, Muhammadsharif So'fizoda (Farg'ona vodiysi), Polvonniyoz hoji Yusupov, Boboovun Salimov (Xorazm)lar nomini birinchilar safida keltirishimiz mumkin.

Jaholat uyqusidan uyg'onish, tarixiy zaruratga aylangan edi. Boshqacha qilib aytganda, jadidchilik harakati ijtimoiy rivojlantirishning, tarixiy taraqqiyotning talab va ehtiyojlariga javob sifatida maydonga kelgan ulkan ijtimoiy – siyosiy harakat edi. Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Samarqand va Xivada hur fikrli va taraqqiyotparvar kishilarning ayrim guruhlari tomonidan ochilgan madaniy-ma'rifiy yo'nalishdagi jamiyat va uyushmalardan jadidchilik harakati shakllandi.

Jadidchilik umummilliy harakat sifatida:

1. Jamiyatning barcha qatlamlarini jalb eta oldi. Uyg'onish mafkurasi bo'lib xizmat qildi.

2. Maorif va madaniyatni, matbuotni ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga moslab chiqardi. 3. Mustaqillik uchun kurash olib bordi.

Jadidlarning xalq ma'rifati uchun kurash dasturi uch asosiy yo'nalishda ko'rinadi.

1. Yangi usul maktablarini ochish, ko'paytirish orqali.

2. Turli ma'rifiy jamiyatlar ochish orqali.

3. Umidli iqtidorli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish orqali.

Bog'chasaroyda dastlabki jadid maktabini ochgan Ismoil Gaspirinskiy Turkiston general-gubernatori N.O.Rozenbaxga o'lka musulmon maktablarini ham isloh qilishga

doir loyihasini yuboradi. Rad javobini olgach, 1893 yil Turkistonga o‘zi keladi, Buxoro, Samarqand, Toshkentda bo‘lib, taraqqiyparvar ziyolilar bilan uchrashuvlar o‘tkazadi. Buxoroda amir Abdulaxadni jadid maktabi ochishga ko‘ndiradi. Bu maktabga “Muzaffariya” nomi beriladi. Shunday qilib, jadidlar tomonidan yangi maktablarga ochish, maktablar uchun darsliklar yaratish jarayoni boshlandi.. “Usuli jadid” maktablarida diniy fanlar va arab tili bilan bir qatorda tibbiyot, hikmat, kimyo, tabobat, nujum, handasa fanlari, rus, fors tillari - jami 17 tagacha fan o‘rganilishi shartlari ilgari surildi. 1999 yilda Andijonda Shamsuddin domla, 1901 yilda Qo‘qonda Saloxiddin domla, Samarqandda Abduqodir Shakuriylar birinchi bo‘lib jadid maktablarini ochadilar.

Jadidlar matbuotga asos soldilar. Yangi gazeta va jurnallar chiqardilar. Milliy jurnalistika yuzaga keldi. 1906 yilda Ismoil Obidov muxarrirligida “Taraqqiy”, Munavvarqori muxarrirligida “Xurshid”, Abdulla Avloniy muxarrirligida “Shuxrat”, Axmadjon Bektemirov muxarrirligida “Osiyo” gazetalarini chop etildi. Ashaddiy millatchi N.P.Ostroumov qarshiligi bilan bir oz to‘xtalish bo‘lgach, 1913-1915 yillarda matbuotchilikning yangi to‘lqini shakllandi. Bu davrda “Samarqand”, “Sadoi Turkiston”, “Sadoi Farg‘ona”, “Buxoroi sharif”, “To‘ron”, gazetalarini va “Oyina” jurnali, 1917 yilda esa “El bayrog‘i”, “Kengash”, “Xurriyat”, “Ulug‘Turkiston”, “Najot” kabi ommaviy axborot vositalari yuzaga keldi. Xalqning dunyoqarashi, milliy ongning yuksaltirishda matbuotning o‘rni nihoyatda muhim ekanligini bilgan Maxmudxo‘ja Behbudiy ham “Nashriyoti Behbudiy” nomi bilan o‘z xususiy nashriyatini ochadi va 1913 yilda “Samarqand” gazetasi va “Oyna” jurnalini nashr etishda bosh-qosh bo‘ldi. Behbudiyning "Turkiston idorasi", "Turkistonda maktab jarida", "Buxoroda usuli jadid", "Yoshlarga murojaat", "Ehtiyoji millat", "Ikki emas, to‘rt til kerak", «Musulmonchilik libos va qiyofat tanlamaydi» kabi publisistik maqolalari milliy jurnalistika asoslarini tashkil etadi.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, jadid bobolarimiz moddiy qiyinchiliklar, g‘oyaviysiyosiy tazyiqlarga qaramay millatning ma‘naviy yuksalishi uchun imkoniyatlar yaratishga harakat qildilar. Tarixning murakkab, mas‘uliyatli burilish davrida millatning ongini yuksaltirish, milliy iftixor tuyg‘usini kuchaytirish birinchi darajali vazifalardan ekanligini anglab yetganliklari uchun ham bu boradagi barcha ishlarni o‘z zimmlariga oldilar.

Yangi usul maktablariga asos solgan, Turkiston munavvarlaridan ba‘zilarini ko‘rib o‘tamiz.

Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1929) – O‘rta Osiyo jadidchilik harakatining yo‘lboshchisi. XX asr o‘zbek milliy matbuoti va yangi usuldagi maktab asoschisi, milliy teatr tashkilotchilaridan biri, adib va shoir edi. U Toshkentda 1901 yilda usuli jadid maktabini ochgan va shu maktablar uchun maxsus o‘quv dasturlari

tuzgan. Uning “Adibi avval” (1907), “Adib us-soniy” (1907), “Usuli hisob”, “Tarixi qavm turk”, “Tajvid” (1911), “Havoyiji diniya”, “Tarixi anbiyo”, “Tarixi islomiya” (1912), “Er yuzi” (1916-1917), to‘rt qismdan iborat “O‘zbekcha til saboqlari” (Shorasul Zunnun va Qayum Ramazon bilan birga) darsliklari shular jumlasidandir. Jadidchilik harakatning yana bir yirik vakili - Maxmudxo‘ja Behbudiy(1875- 1919). Uning tashabbusi bilan Samarqanda yangi usul maktablari ochildi. Adib bu maktablar uchun 1904-1909 yillarda “Risolai asbobi savod”, “Risolai jug‘rofiyai umroniy”, “Risolai jug‘rofiyai Rusiy”, “Kitobat ul-atfol”, “Amaliyoti islom”, “Muxtasar tarixi islom” kabi darslik va o‘quv qo‘llanmalar yozadi.

Abdulla Avloniy (1878-1934) ham jadidchilik harakatining faol ishtirokchilaridan biri bo‘lib tanildi. U o‘zining zamondosh jadidlari, izdoshlari kabi yangi usul maktablari ochib, ularga o‘zi mudarrislik qildi va darsliklar yozdi. Uning “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim”, “Turkiy Guliston yoxud axloq”, “Maktab gulistoni” singari darslik, “Adabiyot yoxud milliy she‘rlar” to‘plamlari, ayniqsa, yuqori sinf o‘quvchilariga darslik sifatida yozilgan «Turkiy guliston yoxud axloq» asari (1913 yil) mashxo‘r bo‘ldi. Jadidchilik xarakatining Buxorodagi yirik vakillaridan biri - Abdurauf Fitrat (1886-1938). U 1909 yilda Istanbulda nashr etilgan “Munozara” asarida Buxoro amirligi idorasiga ma‘lum islohot – o‘zgarish kiritish g‘oyasi va “Usuli jadid” deb nomlangan yangi maorif tizimining asoslarini ilgari surdi. Fitrat butun vujudi, otash va jo‘shqin yuragi bilan, ijodi va faoliyati bilan mamlakat yoshlarini rivojlangan yangi dunyo tomon safarbar etadi.

Behbudiy, 1908 yilda keyinchalik “Behbudiya” kutubxonasi nomi bilan mashhur bo‘lgan qiroatxonani tashkil etib [5], uni axoli uchun qo‘laylik yaratish maqsadida ikki smena, ertalab soat 9 dan shom 5 gacha va kechki soat 6 dan tungi 12 gacha ishlab, 60 dan 110 nafargacha bo‘lgan kishilarga madaniy xizmat ko‘rsatishni yo‘lga qo‘yadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Jo‘rayev. N O‘zbekiston tarixi: (Turkiston Chorizm mustamlakachligi davrida). 1-kitob. – T.: Sharq 2011 yil . 409 bet.
2. G‘ofurov I. Milliy hayollar va fiboiy Turkiston // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 1998 yil 11 mart.
3. Turkiston matbuoti tarixi (1870-1917)- Akademiya. T.: 2000 yil
4. Yuldasheva, S. (2021). The Emergence of Libraries as a Hotbed of Spirituality and Enlightenment. *International Journal of Culture and Modernity*, 10, 43-51.
5. Юлдашева, С. Н. (2020). СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ АУДИТОРИИ. ТИПОЛОГИЯ ЧИТАТЕЛЕЙ. *Oriental Art and Culture*, (V).